

East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 7, Issue 1, 2024

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili

Mark Elphas Masika^{1*} na Dkt. Leonard Chacha Mwita, PhD¹

¹ Chuo Kikuu cha Kenyatta, S. L. P. 43844-00100 Nairobi, Kenya.

* ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9324-9184>; Barua pepe ya mawasiliano: markmasika2016@gmail.com

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/jammk.7.1.1769>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

22 Februari 2024

Istilahi Muhimu:

Sitiari,
Metonimu,
Semantiki
Tambuzi,
Polisemi.

Makala haya imechunguza polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari na metonimu katika Kiswahili. Kimsingi, polisemi ni leksimu moja yenye maana nyingi ambazo zinahusiana kwa njia moja au nyingine. Pia polisemi huundwa kwa njia zingine kwa mfano, ukopaji, mabadiliko katika matumizi ya neno, na ufasiri mpya wa homonimu. Nadharia ya semantiki tambuzi ilitumiwa katika uchambuzi wa data ya utafiti huu. Nadharia hii ni sehemu ya nadharia ya Isimu Tambuzi ambayo ina misingi yake katika saikolojia tambuzi. Data ya makala haya ilikusanywa maktabani. Maneno ambayo ni polisemi na yameundwa kwa sitiari na metonimu kwenye Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018) yalikusanywa. Mbinu ya usampulishaji wa kimaksudi ilitumika katika uteuzi wa sampuli. Kutokana na data ya utafiti huu, imebainika kuwa kuna baadhi ya polisemi zilizojitokeza ndani ya homonimu. Kwa mfano, tata1 na chuo1. Pia, utafiti huu umebaini kuwa polisemi nyingi huundwa kisitiari ikilinganishwa na metonimu. Makala haya inapendekeza kwamba tafiti zingine zaidi zinaweza kufanywa kuhusu namna mbinu zingine za lugha kama vile chuku, methali, nahau na tashibihizi zinaweza kuchangia katika Isimu.

APA CITATION

Masika, M. E. & Mwita, L. C. (2024). Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili. *East African Journal of Swahili Studies*, 7(1), 87-97. <https://doi.org/10.37284/jammk.7.1.1769>.

CHICAGO CITATION

Masika, Mark Elphas and Leonard Chacha Mwita. 2024. "Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies* 7 (1), 87-97. <https://doi.org/10.37284/jammk.7.1.1769>.

HARVARD CITATION

Masika, M. E. & Mwita, L. C. (2024) "Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili", *East African Journal of Swahili Studies*, 7(1), pp. 87-97. doi: 10.37284/jammk.7.1.1769.

IEEE CITATION

M. E. Masika & L. C. Mwita "Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili", *EAJSS*, vol. 7, no. 1, pp. 87-97, Feb. 2024.

MLA CITATION

Masika, Mark Elphas & Leonard Chacha Mwita. "Polisemi Ambazo Zimeundwa Kutokana Na Sitiari Na Metonimu Katika Kiswahili". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 7, no. 1, Feb. 2024, pp. 87-97, doi:10.37284/jammk.7.1.1769.

UTANGULIZI

Dhana ya polisemi imefafanuliwa na wataalamu mbalimbali. Baadhi ya wataalamu hao ni Chacha na Pendo (2019) wanaofasili polisemi kuwa ni leksimu yenye maana mbili au zaidi zenye uhusiano. Kwa mfano, neno ‘kupe’ kwa maana ya mdudu na ‘kupe’ kwa maana ya mtu anayeishi kwa kutegemea jasho la watu wengine. Ullmann (1967) anafasili polisemi kuwa ni sifa ya kimsingi katika mazungumzo ya binadamu ambapo licha ya kuwa na maana zaidi ya moja maana hizo huwa zina uhusiano. Kimsingi, polisemi huwa na kitomeo kimoja katika kamusi na maana zake hutengwa kwa namba za kawaida kama vile (1, 2, 3) ambazo hutumiwa katika utoaji wa maelezo ya maana zake husika. Kwa mfano, katika *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (2018), polisemi huonyeshwa kama vile: **dhamira 1** kiini cha jambo au habari iliyosimuliwa ama kuandikwa, hasa katika fasihi. **2** jambo analokusudia mtu kufanya.

Nayo sitiari ni mchakato ambapo dhana moja inaelezwa kupitia dhana nyingine tofauti. Hii ni mbinu kama tashbihi lakini ulinganishi huo haujitokezi waziwazi. Pia, sitiari huhusisha vitu viwili ambavyo ni tofauti kitabia na kimaumbile. Katika msingi huu, ni wazi kuwa sitiari kama zilivyo tamathali nyingi, imejengeka kwenye uhamishaji wa maana. Akifafanua zaidi kuhusu uhamishaji wa maana katika sitiari, Ullmann (1967) anaeleza kuwa kuna uhamishaji wa maana wa aina nne. Kwanza, uhamishaji wa maana unaomhusu binadamu na viungo vyake vya mwili pamoja na vitu visivyo hai. Katika uhamishaji huu, viungo vya mwili wa binadamu huweza kufananishwa na vitu vingine. Mathalani, mguu wa meza na mkono wa saa ambapo viungo vya mwili wa binadamu kama mkono na mguu vinalinganishwa na vitu mbalimbali katika mazingira, kama vile meza na saa. Pili, kuna uhamishaji wa maana unaohusu tabia mbalimbali za wanyama kuhamishiwa kwa binadamu. Katika aina hii, jamii mbalimbali za wanyama ambao tabia zao zinashabihiana kwa namna fulani na za binadamu, huhamishiwa kwa binadamu. Mathalani, sitiari ‘Maria ni simba’ ni moja ya mifano katika kundi hili ambapo tabia za mnyama

simba zinahamishiwa kwa binadamu, yaani Maria. Aina ya tatu ya uhamishaji wa maana ni ile inayohusisha vitu halisi kwenda dhahania na kinyume chake. Mathalani, sitiari kama maisha ni moshi, maisha ni mlima ni baadhi ya mifano katika kundi hili. Uhamishaji wa aina ya nne ni ule unaohusu milango ya fahamu. Kwa mfano, sauti tamu, sauti baridi na pendo tamu ni baadhi ya mifano katika kundi hili.

Pia, dhana ya metonimu imejadiliwa na wataalamu mbalimbali, mmoja wa wataalamu hao akiwa Bynon (1977) anayeeleza metonimu kuwa ni hali ambapo dhana pana ya lugha huwakilisha dhana finyu. Kwa mfano, leksimu ‘serikali’ hutumiwa kama metonimu ya ‘polisi’. Ni kawaida kusikia polisi wakisema “mwizi yuko mikononi mwa serikali”. Katika hali hii, leksimu ‘serikali’ imetumika katika nafasi ya polisi. Kwa hivyo, dhana pana (serikali) imetumika kuwasilisha dhana finyu (polisi).

Chacha na Pendo (2019) wanafasili metonimu kuwa ni tamathali ya usemi inayotumiwa katika lugha ambapo kitu au dhana haitajwi kwa jina lake ila kwa jina la kitu au dhana nyingine inayohusiana nayo kwa karibu. Kwa mfano, ‘*Westminister*’ ni metonimu ya Bunge la Uingereza. Mbatiah (2001) anaeleza kuwa japo fahiwa ya metonimu huangaziwa katika semantiki, fahiwa hii pia hutumiwa na wanafasiji ambapo fasili yake hutokana na kutajwa kwa sifa ya kitu ili kudokeza maana kusudiwa badala ya kitu chenyewe. Kwa hivyo, kutokana na maelezo hayo, metonimu ni mchakato ambapo neno au jina linatumia kurejelea kitu kingine ambacho kinahusiana na hicho cha kwanza kwa namna fulani. Makala haya, kwa kujikita katika uwanja wa semantiki, kwa muda mrefu, tamathali za semi zimekuwa zikichunguzwa na kushughulikiwa zaidi katika uwanja wa fasihi kuliko kwenye isimu (Kitundu na Malangwa, 2020). Hali hii imewasababishia watu wengi kuwa na dhana kwamba kipengele hiki ni cha kifasiji tu. Kwa hivyo, makala haya itakuwa ya muhimu sana kwa wasomi kwa sababu itawachochea wasomi kuanza kuangalia namna tamathali za semi zingine kama vile; methali, lakabu, nahau na

tashibihii zinavyoweza kuchangia katika isimu kusudi lake ni kubainisha polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitairi na metonimu katika Kiswahili.

NADHARIA

Nadharia iliyoongoza utafiti huu ni nadharia ya semantiki tambuzi. Nadharia hiyo iliasisiwa na Lakoff (1987) na kuendelezwa na Lemmens (2017). Nadharia ya semantiki tambuzi ni sehemu pana ya Isimu Tambuzi yenye asili katika saikolojia tambuzi (Vyvyan & Greens, 2006). Isimu Tambuzi ni mtazamo unaochunguza uhusiano kati ya maumbo ya lugha, akili na maumbo yanayopatikana katika mazingira na jamii. Semantiki tambuzi husisitiza kuwa utambuzi wa lugha ni utambuzi tu. Nadharia hii ya semantiki tambuzi imetufaa sana katika utafiti wetu. Kwanza ilitusaidia kueleza namna binadamu anavyoweza kuhamisha dhana toka kitu au dhana moja hadi kitu au dhana nyingine katika mawanda ya kiutambuzi. Pili, ilitumika kueleza jinsi dhana hupata maana mpya. Kwa mfano, kinachohamishwa huwa tabia, taswira ya umbo au kazi ya kitu kwa kuhusisha na tabia au umbo au kazi ya kitu kingine. Mwisho, nadharia ya semantiki tambuzi ilitumika kuonyesha namna ambavyo binadamu ana uwezo wa kiakili wa kupanua na kubadilisha upeo wa maarifa ya dhana fulani. Kulingana na Lakoff (1987), Vyvyan & Greens (2006) na Lemmens (2017), nadharia ya semantiki tambuzi ina misingi ifuatayo:

4.0 Lugha kuwa sehemu ya utambuzi kwa jumla.

5.0 Kiini cha lugha huwa ni kuwasilisha maana.

6.0 Maana imejikita katika maumbile ya binadamu yakiwa msingi wa kufasiri dhana katika ulimwengu wake.

7.0 Maarifa ya kiutambuzi huwa katika kategoria zenye mizunguko na uzito wa maana ukififia kutoka kiinimaana.

8.0 Lugha huhusisha ujenzi wa picha za mawazo na mipaka ya kidhana katika mawanda ya kitambuzi.

9.0 Maana hujikita katika kaida na tajriba za pamoja; ina sifa za kitamaduni.

10.0 Maana huwa na muundo wa kiensaiklopedia.

Mbinu za Utafiti

Sehemu hii imejumuisha mbinu za utafiti zilizotumiwa ili kufanikisha utafiti huu. Mbinu hizi ni kama vile muundo wa utafiti, uteuzi wa sampuli, ukusanyaji wa data na uchanganuzi na matokeo.

Muundo wa Utafiti

Utafiti uliotekelezwa ulichukua muundo wa kimaelezo ambapo maelezo yalitumiwa kutoa ufafanuzi wa polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari na metonimu kulingana na mada ya makala haya. Pia michoro ilitumika kuonyesha mchakato ambao sitiari na metonimu hupitia kuunda polisemi katika Kiswahili.

Uteuzi wa Sampuli na Ukusanyaji wa Data

Sampuli ya kimaksudi ilitumiwa kuteua polisemi thelathini na tano; sitiari ishirini na moja na metonimu kumi na nne ambazo zimeundwa kutokana na sitiari na metonimu kutoka kwenye *Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018)*. Sababu ya kuteua sitiari ishirini na moja na metonimu kumi na nne ambazo zinachangia kuzua polisemi katika utafiti uliotekelezwa ni kutokana na kuongozwa na maoni ya Milroy (1987) ambaye anapendekeza matumizi ya sampuli ndogo katika uchunguzi wa lugha kwa kuwa sampuli kubwa inaweza kuzua data yenye urudufu mwingi. *Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018)* ilitumiwa kimaksudi kwa sababu ni toleo ambalo limeboreshwa na kupangwa upya ili kumwezesha mtumiaji kupata taarifa anayoitaifuta kwa urahisi. Mbinu zilizotumika kukusanya data ni usomaji na udondoaji. Tulisoma *Kamusi* na kudondoa polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari na metonimu kutoka kwenye *Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018)*.

Uchanganuzi na Matokeo

Katika hatua ya uchanganuzi, data ilipangwa kimfumo kutegemea mada ya makala haya. Data ilichanganuliwa kwa kutumia maelezo na michoro katika misingi ya nadharia ya semantiki tambuzi. Uchanganuzi wa matokeo ulibainisha kuwa idadi kubwa ya sitiari imechangia katika kuunda polisemi ikilinganishwa na metonimu na metonimu. Kwa mfano, sitiari ishirini na moja na metonimu saba zilidondolewa kutoka kwenye *Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018)*. Baadhi ya sitiari na metonimu zilizodondolewa ni: *fisi chiriku, fisi, kiti, kupe, jicho na ikulu*. Pia imedhihirika kuwa kuna baadhi ya polisemi zilizojitokeza ndani ya homonimu kwa mfano, tata¹ na chuo¹.

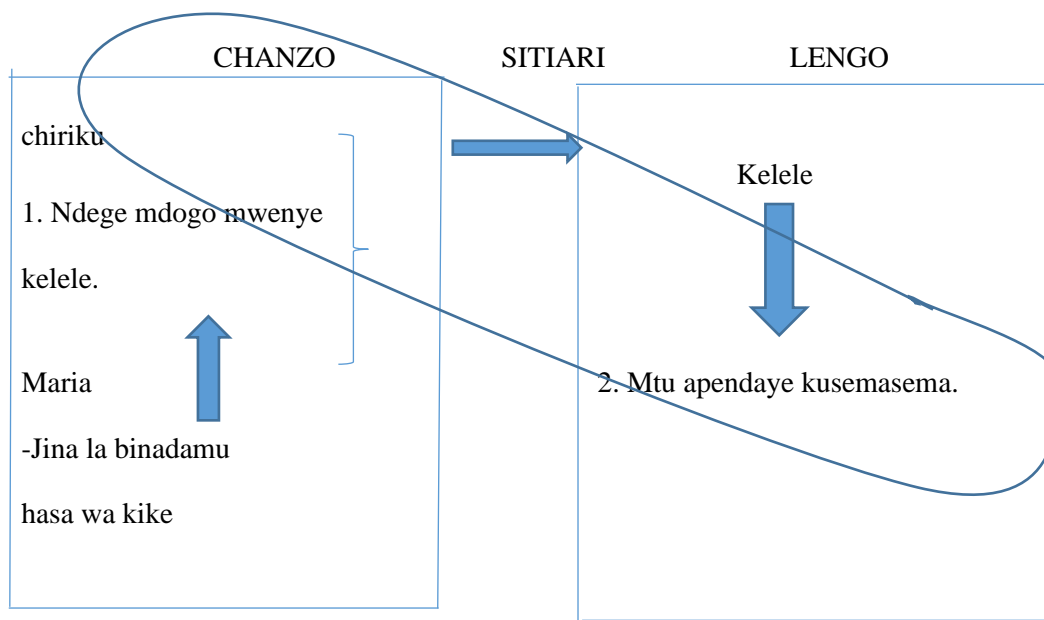
Polisemi ambazo Zimeundwa Kutokana na Sitiari katika Kiswahili

Katika sehemu hii, tulibainisha polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari katika Kiswahili. Nadharia ya semantiki tambuzi hueleza kuwa maana huwa na muundo wa kiensaiklopedia. Kwa hivyo, maana ya polisemi hujumuisha maana ya msingi pamoja na fahiwa zake zote. Kile ambacho nadharia hii inasisitiza ni kwamba maana ya polisemi fulani haiwezi kueleweka kikamilifu bila kuhusisha maarifa ya kiensaiklopedia ya polisemi hiyo. Polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari ni zifuatazo:

Beberu: Katika kamusi, maana za leksimu hii zimeorodheshwa zikiwa tano; (i) mbuzi dume (ii) mwanamume mwenye nguvu (iii) mtu anayetoa

harufu mbaya (iv) taifa linalotawala nchi nyingine kiuchumi au kisiasa (v) mtu anayeamini na kutekeleza siasa ya ubeberu. Tukichunguza maana ya msingi ya leksimu ‘beberu’ (mbuzi dume) na maana mpya tutabaini kuwa kuna uhusiano wa kihulka kati ya maana hizo. Maelezo hayo yanaingiliana na mhimili wa semantiki tambuzi unaosisitiza kuwa binadamu ana umilisi wa kuhamisha dhana kutoka kitu au dhana moja hadi kitu au dhana nyingine katika mawanda ya kiutambuzi. Kwa mfano, leksimu ‘beberu’ (mbuzi dume) imeakisi vitendo vya viongozi wabaya kama vile dhuluma, usumbufu na kero wanaowapa wenyeji kama afanyavyo mbuzi dume. Kimsingi, beberu ni mbuzi dume ambaye tangu utoto huwa hatulii, ana fujo zizi zima na mara nyingi hunuka kutokana na tabia yake ya kujikojolea. Kwa mfano, “John ni beberu katika jamii yake.” Sentensi hii ina maana kuwa John ni mtu mwenye nguvu au anayetoa harufu mbaya au pia mtu anayeeneza siasa ya ubeberu katika jamii yake. Kwa hivyo ni wazi kuwa leksimu ‘beberu’ imepanuka kisitiari kuunda polisemi.

Chiriku: Maana ya msingi ya neno ‘chiriku’ ni ndege mdogo mwenye kelele na maana mpya inayojitokeza ni mtu apendaye kusemasema. Kwa mfano, “Kukiwa na *chiriku* mahali hutaweza kulala kwa kelele zao.” Kauli hii ina maana kuwa chiriku ni ndege wenye kelele sana. “Maria ni chiriku shuleni” ina maana kuwa, Maria ni mtu anayependa kupiga kelele akiwa shuleni. Kupitia kwa chiriku, sifa ya kelele inahamishwa hadi kwa Maria; sifa ambayo si yake kwa desturi. Hali hiyo inaweza kuwasilishwa kimchoro ifuatavyo:

Mchoro: Kufananisha

Mchoro huu wa hapo juu unaonesha kuwa katika kiwango cha chanzo, Maria analinganishwa na chiriku lakini kisitiari chiriku anayo sifa ya kelele. Kwa kuwa ni muhali kumlinganisha binadamu na mnyama, ni wazi kuwa kinacholinganishwa ni sifa aliyo nayo chiriku ambayo ni kelele. Kutokana na kelele za chiriku tunapata kuwa katika mlinganisho huo lazima Maria awe mpiga kelele pia. Hivyo ndivyo neno 'chiriku' linavyopata maana ya pili ya 'mtu apendaye kusemasema maneno mengi na hivyo kuwa polisemi.

Chui: Maana ya msingi ya neno 'chui' ni mnyama kama paka lakini mkubwa. Kwa mfano, "Serikali ya Kenya imepiga marufuku uwindaji wa chui." Maana mpya ni mtu mkali. Kwa mfano, "Maria ni chui nyumbani." Kauli hii inamaanisha kwamba Maria ni mtu mkali akiwa nyumbani. Hata hivyo muktadha wa matumizi wa neno 'chui' katika sentensi hii unalenga maana ya ziada ambayo ni kuwa Maria si chui mnyama bali ana sifa za mnyama chui za kuwa na ukali. Kutokana na fasili hizo tumebaini kuwa maana ya msingi ya neno huhusishwa na maana mpya.

Firauni: Leksimu hii hurejelea jina la cheo cha wafalme wa zamani wa Misri. Kwa mfano, "Zamani za kale Misri ilitawaliwa na Firauni". Maana ya pili ni mtu yeyote mwenye vitendo

vichafu kama vile, udhalimu, ukatili na uovu. Kwa mfano, "Nasaba Bora ni Firauni uongozini." Sentensi hii ina maana kuwa Nasaba Bora ni mtu mwenye kueneza udhalimu au ukatili akiwa uongozini. Pia tumeona kuwa Nasaba Bora amefananishwa na *Firauni* kutokana na vitendo vyake vichafu kama vile vya Firauni. Hali inaingiliana na mhimili wa semantiki tambuzi unaodai kuwa binadamu ana uwezo mkubwa wa kuhamisha maarifa kutoka wanda moja la maarifa hadi jingine. Kwa hivyo, hapa tumeona kuwa sifa za wafalme wa zamani wa Misri zimehamishwa na kurejelea mtu mwingine. Vilevile tumebaini kuwa neno 'Firauni' ni polisemi ambayo imeundwa kutokana na sitiari.

Fisi: Maana ya msingi ya leksimu 'fisi' ni mnyama wa mbituni mwenye ukubwa kama beberu, aliye na rangi ya kijivu na anayeaminiwa kuwa ni mwoga na anayependa sana kula mizoga. Kwa mfano, "Fisi ni mnyama mlafi sana alaye mizoga." Maana mpya ni mtu mlafi. Kwa mfano, "Rose ni fisi karamuni." Hapa Rose amepewa sifa za fisi kama vile za ulafi kulingana na tabia yake inayofanana na ile ya fisi. Kwa hivyo, tukichunguza maana ya msingi na maana mpya tutabaini kuwa maana hizo zina uhusiano ambapo maana zote zimejikita katika kitendo cha ulafi. Kwa hivyo ni dhahiri kuwa leksimu 'fisi' imepanuka kisitiari kuunda polisemi.

Jino: Leksimu hii ina maana tatu ambazo ni: (i) kipande kigumu cheupe kilicho kinywani mwa binadamu au mnyama kinachotumiwa kutafunia chakula au kukata vitu (ii) kitu kinachofanya kazi kama jino la mtu kinachotumika kwa kukatia, kutafunia au kushikilia vitu vingine (iii) ugonjwa wa meno au ufizi. Tukichunguza fasili za leksimu 'jino' tutabaini kuwa leksimu 'jino' imelinganishwa na kitu chochote kinachofanya kazi kama jino la mtu. Kutokana na maelezo hayo tunapata dhana kama vile, "jino la msumeno." Kwa hivyo, ni wazi kuwa leksimu 'jino' imepanuka kisitiari na kuzua polisemi.

Jicho: Katika kamusi, maana za neno hili zimeorodheshwa zikiwa tatu; (1) kiungo cha mwili cha kuonea. (1) panda liwekwalo katika gubeti ya jahazi. (3) chipukizi la ua. Tukichunguza kwa makini fasili za leksimu 'jicho' tutabaini kuwa maana hizo mpya ambazo zipo katika namba pili na tatu zina uhusiano wa kiumbo na maana ya msingi ambayo ipo katika namba moja. Pia tulibaini kuwa maana ya msingi ya leksimu 'jicho' imepanuka kisitiari na kuwasilisha dhana nyingine kama vile jicho la viazi, jicho la sindano na jicho la mihogo.

Kasuku: Maana za kamusi za neno 'kasuku' ni ndege mkubwa mwenye rangi nyingi anayeweza kuiga kusema kama binadamu na mara nyingi hufugwa majumbani. Kwa mfano, "Kasuku wetu ubishapo atakukaribisha, kisha akuulize: Habari za leo?" Maana mpya ni mtu mwenye tabia ya kusema maneno mengi aghalabu kwa kuiga bila umakini. Kwa mfano, katika sentensi "Kazija ni kasuku nyumbani", Kazija amepewa jina la kasuku kutokana na sifa zake za kusema maneno mengi aghalabu kwa kuiga. Pia ni wazi kuwa leksimu 'kasuku' imeweza kuchangia katika uundaji wa polisemi.

Kigoda: Maana asilia ya neno hili ni kiti kidogo, aghalabu cha miguu mitatu, kisichokuwa na kiegemeo. Kwa mfano, "Huko shamba, babu hana makochi na viti, bali hutumia vigoda kukalia ukumbini na barazani." Maana mpya ya neno 'kigoda' ni jukwaa, aghalabu katika chuo kikuu, linaloanzishwa kwa lengo la kutambua na kuendeleza mawazo na falsafa ya mtu fulani. Kwa

mfano, "Nchini Tanzania kuna kigoda cha Mwalimu Nyerere katika Idara ya Kiswahili." Maana ya msingi ya neno 'kigoda' ndiyo imechangia kuzuka kwa maana ya pili ya neno hilo. Kiti hicho kimehusishwa na jukwaa katika chuo kikuu. Kutokana na maelezo hayo ni wazi kuwa neno 'kigoda' limepanuka kisitiari na kuchangia katika uzuaji wa polisemi.

Lango: Maana ya msingi ya neno hili ni eneo lililo katikati ya nguzo mbili katika pande mbili zinazotazamana na uwanja ambapo sharti mpira uingie ili kuhesabu goli au bao: Kwa mfano, "Kulitokea msongamano katika lango la timu ya Yosa." Maana mpya ya neno 'lango' ni mlango mkubwa unaotumika kuingilia ndani ya uwanja, mji, ngome na kadhalika. Nadharia ya semantiki tambuzi hueleza kuwa binadamu ana ujuzi mkubwa wa kuhusisha dhana zinazolingiliana kwa kutumia msingi wa maumbile. Ndiposa popote palipo na mahali pa kuingilia binadamu huhusishwa na lango. Kwa mfano, Dar es Salaam ni lango la kuingilia Afrika Mashariki. Kwa hivyo leksimu 'lango' imepanuka kisitiari na kuunda polisemi.

Mguu: Maana ya msingi ya leksimu hii ni kiungo cha mwili wa binadamu, mnyama au mdudu kinachomwezesha kusimama au kwenda. Kwa mfano, "Hakuna mtu anayeweza kutembea kwa *mguu* mmoja." Maana mpya ya leksimu 'mguu' ni kitu chochote kinachofanya kazi kama mguu. Kutokana na fasili hizo za hapo juu ni wazi kuwa maana ya leksimu 'mguu' imepanuka kisitiari na kuwasilisha dhana nyingine kama vile, "mguu wa meza" na "mguu wa kiti." Hapa, tumebaini kuwa leksimu 'mguu' imefananishwa na vitu vingine vinavyofanya kazi kama hiyo ya mguu.

Ndumakuwili: Maana ya msingi ya leksimu 'ndumakuwili' ni kiumbe afananaye na nyoka anayesemekana kuwa ana vichwa viwili. Kwa mfano, "Sijawahi kuona ndumakuwili ingawa wawindaji wengi husema wamepata kuwaona." Maana mpya ni mtu ajifanyaye mwema na rafiki, kumbe yu mwovu. Kwa mfano, sentensi "Ali ni ndumakuwili shuleni." Kutokana na fasiri hizi, Ali anasemekana kuwa ndumakuwili. Hii inatokana na tabia yake ya kutokuwa na

msimamo. Akienda kwa mtu A humsema vibaya mtu B na akienda kwa mtu B anamsema vibaya mtu A. Tabia ya Ali inafananishwa na tabia ya ndumakuwili ambaye anauma kila upande. Kwa hivyo, tumebaini kuwa leksimu 'ndumakuwili' imepanuka kisitiari kuchangia kuunda polisemi.

Nyonyo: Maana ya msingi ni ncha ya titi. Kwa mfano, "Mama humpa mtoto wake maziwa kwa kumpa nyonyo anyonye." Maana mpya ambayo inajitokeza ni mpira, mfano wa chuchu, anaobembelezewa mtoto mchanga asilie au unaotiwa maziwa kwa ajili ya mtoto kunyonya. Hapa maana ya msingi imerejelea sehemu mahususi ya titi. Maana ya leksimu 'nyonyo' imepanuka kisitiari na kuwakilisha mpira mfano wa chuchu ambao kiumbo hufanana na ncha ya titi. Hali hii inaingiliana na mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unaosisitiza kuwa maumbile ya binadamu humsaidia kufasiri maumbo mbalimbali katika ulimwengu wake.

Nyundo: Maana msingi ya leksimu hii 'nyundo' ni kifaa kinachotumika kugongomelea katika shughuli kama vile za ujenzi, useremala au fundi. Kwa mfano, "Nyundo ya fundi yule mrefu hugongomelea msumari vyema." Maana mpya ni mtu mfupi sana. Kwa mfano, "Maria ni nyundo shuleni." Sentensi hii ina maana kuwa Maria ni mtu mfupi shuleni. Maana ya msingi ya leksimu 'nyundo' ndiyo imechangia kuzuka kwa maana ya pili. Hii ni kutokana sifa ya ufupi kuhusishwa na Maria. Kwa hivyo, tumebaini kuwa leksimu 'nyundo' imepanuka kisitiari na kuzua polisemi.

Nyonya: Maana ya awali ya neno hili ni vuta kitu kiowevu kwa mdomo au kwa kutumia mrija. Fasili hii inaakisi kitendo cha kunyonya kama afanyavyo mtoto anaponyonya maziwa. Kwa mfano, "Mtoto mchanga akilia mama atamnyonyesha maziwa yake." Maana ya msingi imepanuka kisitiari na kumaanisha kuishi kwa kutegemea mwingine bila ya kufanya kazi. Kwa hivyo, tabia hii imefananishwa na tabia ya mtoto kumtegemea mama yake bila kufanya kazi. Kutokana na maelezo hayo ni dhahiri kuwa neno 'nyonya' limechangia katika kuunda polisemi.

Shingo: Maana ya msingi ni sehemu ya mwili inyounganisha kichwa na sehemu zingine za mwili. Kwa mfano, "Shingo yangu inaniuma kwa kuubeba mzingo wa rafiki yangu kichwani." Maana mpya ni sehemu yoyote nyembamba ya chupa inayounganisha mdomo wa chupa na sehemu yake nyingine. Wanasemantiki tambuzi hufafanua kuwa maumbile ya kipekee ya binadamu humwezesha kufasiri maumbo mbalimbali katika ulimwengu wake halisi. Anapopatana na umbo lolote linalofanana na 'shingo' ya mtu, huhamisha maarifa aliyo nayo hadi nyanja hiyo nyingine. Hapa, leksimu 'shingo' imepanuliwa kisitiari na kuwakilisha sehemu yoyote nyembamba iliyoko baina ya vitu.

Sungura: Maana ya msingi ya leksimu 'sungura' ni aina ya mnyama mdogo kama paka ambaye miguu yake ya nyuma ni mirefu kuliko ya mbele, mwenye mkia mfupi na masikio marefu, ambaye huchimbua ardhini, hula majani na huenda kasi kwa kurukaruka. Kwa mfano, "Mtoto yule amemkamata sungura leo." Maana mpya ni mtu mjanja na mwerevu. Kwa mfano, sentensi "Juma ni sungura shuleni" ina maana kuwa Juma ni mtu mjanja akiwa shuleni. Hii inatokana na hali aliyo nayo Juma -hali ya ujanja. Katika jamii nyingi za kiasia, sungura (mnyama) husemekana kuwa mjanja sana kuwazidi wanyama wengine. Hali hii inaingiliana na mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unaosisitiza kuwa maana hujikita katika utamaduni na tajriba za pamoja za wanajamii. Kwa hali hiyo, mtu yeyote ambaye anaonekana kuwa na hali ya ujanja huitwa sungura. Kwa hivyo leksimu 'sungura' imepanuka kisitiari kuunda polisemi.

Tawi: Neno hili lina maana mbili kwenye *Kamusi ya Kiswahili Sanifu (2018)* ambazo ni; (i) Sehemu ya mti inayoota kutoka shinani aghalabu hutoa majani na matunda. Kwa mfano, "Wananchi hawapaswi kukata hata tawi moja la mti bila ruhusa ya chifu ama afisa wa msitu." (ii) Sehemu au ofisi ndogo ya chama, shirika, na kadhalika. Tukichunguza maana ya msingi na maana mpya, tutabaini waziwazi kuwa zina uhusiano kwa vile maana zote zinarejelea sehemu ya kitu. Nadharia ya semantiki tambuzi hueleza kuwa binadamu ana

tajiriba kubwa ya kuhamisha ujuzi kutoka wanda moja la maarifa hadi jingine kupitia sitiari. Kwa mfano, maana ya leksimu ‘tawi’ imepanuka kisitiari na kurejelea dhana kama vile, “tawi la chama” na “tawi la chuo”.

Tata²: Maana ya msingi ni fundo katika uzi. Maana hii imeakisi hali ya uzi inapokuwa na mafundo. Kwa mfano, “Uzi umetata, acha niutatue, ili niweze kuutumia kushonea.” Maana ya msingi imepanuka kisitiari na kurejelea hali ya kutoeleweka, kufumbua au kufungwafungwa, kuwa na maana zaidi ya moja. Pia katika taaluma ya semantiki, leksimu ‘tata’ imepata maana maalumu na kutumika kuelezea hali ya neno au sentensi kuwa na maana nyingi hivi kwamba inapotamkwa hatufahamu moja kwa moja maana iliyokusudiwa. Kwa mfano, “Niitie watoto wale.” Maana inayojitokeza kutokana na neno ‘wale’ ni hizi: (a) wale chakula. (b) wale kama kionyeshi. Kwa hivyo ni wazi kuwa maana ya msingi ya hiyo leksimu imepanuka kisitiari na kuunda polisemi.

Ulimi: Leksimu hii katika kamusi, ina maana tatu ambazo ni; (i) Kiungo cha mwili ndani ya kinywa kinachotumika kwa kuonjea, kusemea, kurambia, na kadhalika (ii) Kitu chochote kinachofanana na ulimi (iii) shungi la miali ya moto hasa inapooneka kwa mbali. Tukichunguza kwa makini maana hizo zina uhusiano wa kiumbo ambapo maana ya msingi imepanuka kisitiari na kuzua dhana mpya. Kutokana na maana mpya ya leksimu ‘ulimi’ tunapata dhana kama vile, “ulimi wa plau” na “ulimi wa moto.” Nadharia ya semantiki tambuzi husisitiza kuwa maumbile ya binadamu humwezesha kufasiri maumbo mbalimbali katika dunia yake. Anapokumbana na umbo lolote linanlofanana na ulimi huhamisha maarifa aliyonayo kukabili dhana mpya. Ndiposa tunapata dhana kama vile, “ulimi wa plau” na “ulimi wa moto” kama ilivyoelezwa hapo juu.

Kutokana na utafiti huu tumebaini kuwa polisemi zilizoundwa kutokana na sitiari huonesha maana nyingi zenye etimolojia moja. Kwa hivyo, sitiari ni mfumo wa maana unaoangaza nje; yaani kitu katika nyanja moja huchukua mahali pa kingine katika nyanja tofauti kana kwamba vitu hivyo vinalingana. Pia imebainika kuwa leksimu nyingi

za kimsingi, yaani zinazotaja sehemu za mwili, wanyama na ndege zimepanuka kisitiari kuwasilisha dhana nyingine.

Polisemi ambazo Zimeundwa Kutokana Na Metonimu katika Kiswahili

Katika sehemu hii, tulibainisha polisemi ambazo zimeundwa kutokana na metonimu katika Kiswahili. Polisemi hizo ni;

Bloku: Maana asilia ya neno hili ni pande kubwa kama vile la tofali, mti, jiwe aghalabu lenye umbo mraba ama bapa kila upande. Kutokana na fasili hii tunapata dhana kama vile “nyumba ya matofali.” Kwa upande mwingine, maana mpya ni jengo kubwa la ghorofa lenye mgawanyiko wa nyumba, maduka, ofisi na kadhalika. Kwa mfano, “Mwinyi aliuza bloku lake jana.” Kutokana na maelezo haya tumebaini kuwa neno ‘bloku’ limetumiwa kuwakilisha ‘jengo kubwa la ghorofa’. Pia ni wazi kuwa neno ‘bloku’ limechangia katika kuunda polisemi.

Bunge: Maana ya awali ya neno hili ni baraza la taifa la kutunga sheria na lenye wajumbe waliochaguliwa na wananchi ili kuwakilisha. Kwa mfano, “Bunge la taifa la Uganda litakongamana kesho jioni.” Leksimu hii pia hutumiwa kumaanisha ‘wawakili wa maeneo ya bunge wanaokaa bungeni’. Kwa mfano, Bunge limesema kuwa halitashinikizwa kutunga sharia. Kwa hivyo, ni wazi kuwa leksimu ‘bunge’ imepanuka maana na kuwakilisha dhana nyingine.

Choo: Maana ya msingi ya leksimu hii ni mahali pa kwenda haja. Kwa mfano, “Ukiwa na haja, choo kiko hapo nyuma ya nyumba.” Maana mpya ya leksimu ‘choo’ ni kinyesi. Kwa mfano, “Majeruhi alitokwa na choo baada ya kunusurika chupuchupu ajalini.” Kwa hivyo, leksimu ‘choo’ imetumiwa kama metonimu ya ‘kinyesi’ ambapo dhana pana (chumba) imetumika kuwakilisha dhana finyu (kinyesi). Hali hii inaingiliana na mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unaosisitiza kuwa binadamu ana tajiriba kubwa ya kuhusisha kitu kimoja na kingine ambapo leksimu *choo* imehusishwa na *kinyesi*. Kutokana na

maelezo hayo, ni wazi kuwa leksimu ‘choo’ imechangia katika kuunda polisemi.

Chuo¹: leksimu hii ina maana tatu katika kamusi ambazo ni; (i) asasi inayotoa mafunzo maalumu ya kazi fulani: ~ cha Ufundi; ~ cha Kilimo; ~ Ualimu. (ii) mahali watu wanapojifunza kurani. (iii) kitabu cha dini ya Kiislamu kilichoandikwa na mtu kwa hati za Kiarabu. Kutokana na fasili hizo, ni wazi kuwa leksimu ‘chuo¹’ imetumiwa kumaanisha ‘kitabu’ ambapo dhana pana (chuo¹) imetumika kuwasilisha dhana finyu ‘kitabu cha dini cha kiislamu kilichoandikwa na mtu kwa hati za Kiarabu.’ Kwa mfano, “Shehe alinunua chuo¹ chake jana.”

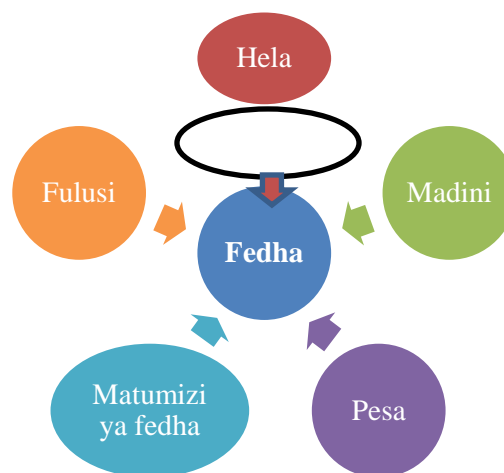
Darasa: Maana ya msingi ya neno hili ni chumba ambamo mafunzo hutolewa shuleni. Kwa mfano, “Wanafunzi wamo darasani wanafunzwa na mwalimu.” Maana mpya ni kikundi cha wanafunzi wanaopata mafunzo pamoja. Kutokana na fasili hizi, tumebaini kuwa neno ‘darasa’ limetumiwa kumaanisha ‘kikundi cha wanafunzi.’ Kwa mfano, “Wanafunzi wengi hawapendi darasa la hesabu kwa kuwa linawapa matatizo.” Kutokana na maelezo hayo, ni wazi kuwa neno ‘darasa’ limechangia katika kuunda polisemi.

Dishi: Maana ya msingi ni sahani kubwa ya kupakulia chakula. Kwa mfano, “Mama alinunua dishi jana sokoni.” Maana mpya ni chakula. Kwa mfano, “Juma na Maria walikula dishi ya wali

wakamaliza.” Hapa tunaona kuwa leksimu ‘dishi’ imetumiwa kama metonimu ya ‘chakula’. Mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unasisitiza kuwa binadamu ana umilisi mkubwa wa kuhusisha dhana zinazolandana kwa kutumia msingi wa maumbile. Ndiposa kutokana na maana mpya ya leksimu ‘dishi’ tunapata dhana kama vile, dishi ya nyama na dishi ya sima. Kwa hivyo, leksimu ‘dishi’ imechangia katika kuunda polisemi.

Fedha: Maana asilia ya leksimu hii ni madini yenye rangi kama ya bati. Kwa mfano, “Mimi ninazo pete za fedha, za dhahabu ni ghali nami sinazo.” Maana mpya ni pesa; fulusi. Kutokana na fasili hizo, tumebaini kuwa leksimu ‘fedha’ imetumika kama metonimu ya ‘pesa’. Kwa hivyo, ni dhahiri kuwa dhana pana (madini) imetumiwa kuwasilisha dhana finyu (pesa). Kwa mfano, “Bila ya kuwa na fedha mkononi hatuwezi kununua bidhaa sokoni.” Hali hii inaingiliana na mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unaodai kuwa maana huwa na muundo wa kiensaiklopedia. Kwa hivyo, binadamu aliye na habari ya leksimu *fedha* pia hujua maelezo mengineyo yanayohusu fedha: yaani, dhana zingine zinazomaanisha fedha, kazi yake na namna ambavyo zinaweza kupatikana. Kwa hivyo, leksimu ‘fedha’ imechangia katika uzuaji wa polisemi. Hali hiyo inaweza kuwasilishwa kimchoro ifuatavyo:

Mchoro: Uhusiano wa Dhana

Ikulu: Maana ya msingi ya leksimu hii ni makao rasmi ya rais wa nchi. Kwa mfano, “Huko ikulu Rais alipokea vitambulisho vya mabalozi watatu.” Maana mpya ni nyumba kubwa. Kwa mfano, “Yule bwana tajiri anaishi katika ikulu aliyojijengea yeye mwenyewe.” Kutokana na maelezo hayo, tumebaini kuwa leksimu ‘ikulu’ imetumiwa kumaanisha ‘makao makuu ya rais’. Pia leksimu hiyo imechangia katika kuunda polisemi.

Jembe: Maana ya awali ya leksimu hii ni kifaa cha kulimia au kuchimbia ardhi chenye sehemu ya chuma bapa na mpini mrefu ambacho hushikwa mkononi. Kwa mfano, “Jembe la mzee Kombo limevunjika mpini.” Maana ya awali ya leksimu hiyo imepanuka na kuwakilisha ‘mkulima’ yaani; mtu hodari wa kufanya jambo habagui zana ya kuitekelezea kazi hiyo. Kwa mfano, “Mchagua jembe si mkulima” Semantiki tambuzi hudai kuwa maana huwa na muundo wa kiensaiklopedia. Kwa hivyo, tumeona kuwa leksimu ‘jembe’ imepata maana mpya kutokana na maelezo mengineyo kuhusu leksimu hiyo, kama vile kazi yake.

Kiti: Maana ya msingi ya neno hili ni kifaa cha kukalia. Kwa mfano, “Kiti cha mwanafunzi yule kilivunjika jana.” Maana mpya ya neno *kiti* ni nafasi ya uongozi. Kwa mfano, “Kiti cha ugavana kinastahili kupewa mwananchi atakayetuwakilisha vizuri.” Pia kutokana na maana ya ziada ya leksimu ‘kiti’ tunapata dhana mbalimbali kama vile ‘kiti cha seneti’, ‘kiti cha rais’ na ‘kiti cha ubunge’. Maoni haya yanaingiliana na mhimili wa nadharia ya semantiki tambuzi unaodai kuwa maana imejikita katika maumbile ya binadamu yakiwa msingi wa kufasiri dhana ya ulimwengu. Kwa hivyo, ni wazi kuwa neno ‘kiti’ limetumiwa kama metonimu ya ‘nafasi ya uongozi’. Vilevile neno hilo limechangia katika uzuaji wa polisemi.

Nyumba: Maana ya msingi ya leksimu hii ni jengo ambalo limekusudiwa kukaliwa na watu. Maana mpya ni mke; ahali. Fasili ya msingi ya leksimu hii imerejelea jengo wanamoishi watu; makao. Kwa mfano, “Nyumba yake haiko hapa, ipo mtaa wa pili.” Kisha fasili ya pili imerejelea

mke au familia. Kwa hivyo kutokana na fasili za leksimu ‘nyumba’ tumebaini kuwa leksimu hiyo imetumiwa kwa maana ya ‘familia’ kwa mfano, “Leo ni miaka mitano tangu apate nyumba.”

Mbele: Maana asilia za neno hili ni (1) kinyume na nyuma. (2) kabla ya wakati kuwadia. (3) mbele ya watu: hadharani. Kutokana na fasili hizo, ni wazi kuwa neno ‘mbele’ pia hutumika kuwakilisha wakati. Kwa mfano, “Mwanafunzi yule alifika kwenye shule mbele ya Mwalimu”.

Mvi: Maana ya awali ya leksimu hii ni nywele nyeupe hasa za kichwani. Kwa mfano, “Babu amekuwa mzee sana na kichwa chote kimejaa mvi. Pia, leksimu hii hutumiwa kumaanisha ‘uzee’. Kwa mfano, “Uzee wake ulijitokeza alipofikisha miaka hamsini”. Kulingana na maelezo hayo, ni wazi kuwa leksimu ‘mvi’ hutumika kama metonimu ya ‘uzee’. Hali hii inalindana na mhimili wa semantiki tambuzi unaodai kuwa maarifa ya kiutambuzi huwa katika kategoria zenye mizunguko. Leksimu ni kifaa kinachotumiwa na wasemaji katika kufikia ujuzi uliopo katika hifadhi ya maarifa katika utambuzi (Vyvyan na Greens, 2006). Kile ambacho wanaeleza ni kwamba, leksimu inapotamkwa humchochea binadamu kufikia maana ya awali ya leksimu hiyo pamoja na mambo mengineyo yanayozunguka leksimu hiyo. Kwa mfano, maana ya msingi ya leksimu ‘mvi’ imetumika kama metonimu ya ‘uzee’.

Taji: Maana asilia ya neno hili ni vazi la kichwani linalovaliwa na aghalabu mfalme au malkia. Kwa mfano, “Malkia wa Uingereza huvaa taji lake kila mwaka katika ufunguzi wa bunge la kitaifa.” Fasili mpya ya neno hili ni ubingwa aliopata mtu au timu katika michezo au mashindano. Kwa mfano, “Timu ya Kenya ilipata taji baada ya kucheza na timu ya Rwanda.” Kwa hivyo, leksimu ‘taji’ imetumiwa kuwakilisha ‘ubingwa aliopata mtu au timu katika mashindano’. Kwa hivyo, neno ‘taji’ limechangia katika kuunda polisemi.

Kutokana na utafiti huu tumebaini kuwa polisemi zilizoundwa kutokana na metonimu vilevile huonyesha maana nyingi zenye etimolojia moja. Kwa hivyo, metonimu ni mfumo wa maana

unaoangaza ndani; yaani neno au jina linalotumiwa kurejelea kitu kingine ambacho kinahusiana na hicho cha kwanza kwa namna fulani.

HITIMISHO

Makala haya ilikusudia kuchunguza polisemi ambazo zimeundwa kutokana na sitiari na metonimu katika Kiswahili. Katika uchunguzi huu, imebainika kuwa polisemi zinazoundwa kutokana na sitiari maana zake zinajengwa kutokana na mwingiliano wa sehemu tatu; kizungumzwa, kiungo, na kifananishi. Katika mfano 'Maria ni chui' kizungumzwa ni Maria, kifananishi ni chui, na kiungo ni ukali. Pia, kutokana na data ya uchunguzi huu, imebainika kuwa data hiyo ilikuwa na polisemi za wanyama kwa mfano, chui, sungura, na beberu. Pia, ilikuwa na polisemi za ndege kama vile chiriku, kasuku na kadhalika. Vilevile ilikuwa na polisemi za sehemu za mwili kwa mfano, shingo, ulimi na mkono.

Pia, matokeo katika makala haya yameonyesha kuwa polisemi huwa na maana zaidi ya moja zinazohusishwa na fikra/wazo moja (maana ya msingi). Vilevile imebainika kuwa sitiari na metonimu huchangia pakubwa katika uzuaji wa polisemi katika Kiswahili. Pia, imedhihirika kwamba maana za sitiari na metonimu huweza kuhamishwa na kutumika katika nyanja nyingine ili kukidhi mahitaji ya mawasiliano. Hali hii huwepo kwa sababu kuna sifa fulani za kimsingi za kufanana katika vitajwa viwili. Makala haya inapendekeza pia kufanyika kwa tafiti zaidi za kiisimu katika vipengele vingine vya tamathali za semi ambavyo navyo huenda vina namna yake ya uzuaji wa polisemi katika Kiswahili. Tafiti hizo zitaendelea kutoa maarifa mapya ya kitaaluma katika eneo la semantiki.

MAREJELEO

Bynon, T. (1977). *Historical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Chacha, L.M. & Pendo, S.M. (2019). *Semantiki*. Nairobi: Longhorn Publishers.

Kitundu, G. J. & Malangwa, P.S. (2020). Ujenzi wa Maana katika Sitiari na Tashibiha za Kiswahili. *Kioo cha lugha*, 17(1). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.

Lakoff, G. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press.

Lemmens, M. (2017). 'Cognitive Semantics' in *Routledge Handbook of Semantics*. Editor Nick Riemer. London and New York: Routledge.

Mbatiah, M. (2001). *Kamusi ya Fasihi*. Nairobi. Standard Textbook Graphic Publishing.

Milroy, A.L. (1987). *Observing and Analysing Natural Languages*. Oxford: Basil Blackwell.

TUKI, (2018). *Kamusi ya Kiswahili Sanifu*. Nairobi: Oxford University Press.

Ullmann, S. (1967). *Semantics: An introduction to the Science of Meaning*. Oxford: Basil Blackwell.

Vyvyan, E. & Greens, M. (2006). *Cognitive Linguistics. An Introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.